

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.
Ефективна економіка. 2022. № 10.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.10.1>

УДК 658:65.012.8

*В. І. Франчук,
д. е. н., професор, проректор,
Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5305-3286>
С. І. Мельник,
д. е. н., доцент, завідувач кафедри фінансів та обліку,
Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3782-5973>
В. В. Гобела,
к. е. н., доцент, доцент кафедри менеджменту,
Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7438-2329>
М. Д. Курляк,
к. е. н., доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки,
Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8062-4806>*

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАСАД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

*V. Franchuk,
Doctor of Economic Sciences, Professor, Pro-rector,
Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine
S. Melnyk,
Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of
Finance and Accounting, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine
V. Hobela,
PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Menegment,
Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine
M. Kurliak,
PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Tactical Special
Training, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine*

FOOD SECURITY: TRANSFORMING THE PRINCIPLES OF SUPPLY

Потреба в їжі завжди актуальна для кожної живої істоти. Вирішення проблеми достатності продовольства в сучасних умовах розглядається у взаємопов'язаних площинах, тобто фізичної й економічної доступності, якості, збалансованості й безпечності харчування. В Україні забезпечення продовольчої безпеки розглядається першочергово з позиції самозабезпечення, зокрема у виробництві зернових культур. Розгляд окремих індикаторів засвідчив, що ключовою проблемою є економічна доступність усіх верств населення до продуктів харчування. При експортно орієнтованій політиці щодо виробництва зернових культур раціон харчування населення не є збалансованим, коли частка висококалорійних продуктів є критично низькою, що негативно впливає на фізичний стан й можливість розвиватися. COVID-19 та військова агресія Російської Федерації вплинули на рівень продовольчої безпеки. Поруч із ускладненням виробництва продовольства, руйнуванням логістичних ланцюгів та зменшенням внутрішнього ринку, відбулося гальмування економічних процесів й втрата людського ресурсу. Окреслено базові засади видозмінення процесу забезпечення продовольчої безпеки в Україні.

The need for food is always relevant for every living being. Solving the problem of food sufficiency in modern conditions is considered in interconnected planes, that is, physical and economic availability, quality, balance and safety of nutrition.

The purpose of the study was to consider the principles of ensuring food security with the updating of parameters due to COVID-19 and the strengthening of the impact of conflicts, in particular, the military aggression of the Russian Federation.

In order to outline the essence of the process of ensuring food security in modern conditions, the following methods were used: induction and deduction, comparison and systematization — in the study of the essential characteristics of the term "food security"; synthesis and analysis — to characterize the level and change of basic indicators of food security; morphological analysis — to clarify the impact of COVID-19 and military aggression on food security; abstract-logical — for theoretical generalizations and research conclusions.

In Ukraine, ensuring food security is primarily considered from the standpoint of self-sufficiency, in particular in the production of grain crops. The examination of

individual indicators proved that the key problem is the economic accessibility of all segments of the population to food products. With an export-oriented policy on the production of grain crops, the population's diet is not balanced, when the share of high-calorie products is critically low, which negatively affects physical condition and the ability to develop. It is substantiated that the existing priority in ensuring food security needs to be changed, paying attention to such parameters as: achieving and maintaining an acceptable level of physical and economic access to food for all members of society; self-sufficiency in food and the development of foreign economic activity with the possibility of meeting the population's food needs, while creating favorable conditions for its own producer and limiting the expansion of foreign competitors; formation of reserves to avoid a food crisis due to natural conditions and changing conditions on world markets.

COVID-19 and the military aggression of the Russian Federation have affected the level of food security. Along with the complication of food production, the destruction of logistics chains and the reduction of the domestic market, there was a slowdown in economic processes and a loss of human resources. The basic principles of changing the process of ensuring food security in Ukraine are outlined.

Ключові слова: їжа, продовольча безпека, продовольство, COVID-19, військова агресія.

Keywords: food, food security, food, COVID-19, military aggression.

Постановка проблеми. Потреба в їжі є первинною для кожної людини, тобто вимагає повсякчасного задоволення незалежно від віку, статті, статусу, місця проживання тощо, хоча і в межах певної сукупності характеризується відмінностями у відповідності до рівня доступності та вподобань. Від кількості, якості й збалансованості їжі залежить як поточний стан кожної особи, так й можливість розвиватися фізично й розумово. Технологічний поступ сприяє збільшенню продуктивності виробництва в агропромисловому комплексі, але водночас на можливість задоволення зростаючого попиту через збільшення кількості населення й прагнення споживати калорійну їжу із вищим рівнем готовності впливають зміна клімату та конфлікти. Посилення глобалізаційних процесів не знижують актуальності проблеми забезпечення продовольчої

безпеки, а переводять її на новий рівень, коли поруч із продовольчим самозабезпеченням потрібно враховувати кон'юнктуру на світових ринках, вплив політичних, економічних й соціальних факторів на міждержавному рівні. COVID-19 та військова агресія зі сторони Російської Федерації, через суттєвість впливу на соціально-економічні процеси, які не обмежені жодними кордонами, актуалізують перегляд фундаментальних засад забезпечення продовольчої безпеки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика забезпечення продовольчої безпеки розглядається в публікаціях таких науковців як О. Білорус, І. Бінько [5], В. Геєць, Л. Дейнеко, В. Єрмоленко, С. Кваша, В. Ковальов, С. Лушпаєв, Л. Міляр, Р. Тринько [3-4], В. Шлемко [5] та інші. В наукових колах з'ясовуються параметри забезпечення продовольчої безпеки, визначається вплив ключових факторів, розробляються стратегії ліквідації голоду як передумови подальшого існування людства.

Метою статті є розгляд засад забезпечення продовольчої безпеки із оновленням параметрів через COVID-19 та посиленням впливу конфліктів, зокрема військову агресію Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ретельне вивчення наукових публікацій засвідчило той факт, що сьогодні наявні різні позиції в розумінні суті та можливих шляхів забезпечення продовольчої безпеки. Попри спільну спрямованість на пошук можливостей задоволення первинної потреб в їжі, основні підходи різняться масштабами й ключовими орієнтирами в досягненні такої цілі. Зазначене доволі чітко охарактеризував Р. Тринько, який обґрунтовував, що «...провідні західні країни ставляться до проблеми продовольчої безпеки як до необхідності забезпечення всіх верств населення продуктами харчування в належній кількості і відповідної якості, коли в Україні продовольча безпека розглядається насамперед як продовольче самозабезпечення й імпортозаміщення» [3, с. 48]. Можна стверджувати, що в Україні загалом домінує акцент на виробництві основних продуктів харчування, а проблеми пов'язані із економічною доступністю продовольства

для населення помилково вважаються другорядним. Посилення сировинної орієнтації економіки, яке проявляється в збільшенні експорту зернових культур, тобто продукції із низьким рівнем доданої вартості, знижує потребу в робочій силі, а відтак ускладнює населенню, зокрема тому, що проживає в сільській місцевості, отримання необхідного рівня доходів для задоволення своїх потреб. Яскравим прикладом цієї ситуації може служити той факт, що у найбільш активно застосовуваній Методиці визначення основних індикаторів продовольчої безпеки [2] серед семи основних індикаторів лише два («економічна доступність продуктів» і «диференціація вартості харчування за соціальними групами») характеризують економічну доступність продуктів харчування для населення, коли інші покликані визначати обсяги власного виробництва або експортно-імпортних операцій стосовно продовольства.

Сучасний етап також характеризується посиленням наукових розвідок в Україні з метою видозмінення трактування продовольчої безпеки заради врахування іноземного досвіду, так й своєчасного реагування на нові виклики, якими в межах останніх кілька років стали COVID-19 та загострення військової агресії зі сторони Російської Федерації. Перший аспект чітко прослідковується у публікаціях, згаданого вище Р. Тринька, який пропонує розуміти продовольчу безпеку як «...спроможність держави за будь-яких обставин гарантувати і забезпечувати потреби населення в екологічно чистому продовольстві на рівні науково обґрунтованого споживання при платоспроможності за умови, коли третина доходу витрачається на харчування» [4, с. 252]. Тобто науковець пропонує розглядати продовольчу безпеку на перетині двох координат: здатності виробляти й імпортувати необхідні обсяги продовольства та економічної спроможності задовольнити свої потреби усіма членами суспільства. Відповідно до цього завдання держави в процесі забезпечення продовольчої безпеки суттєво розширюються через необхідність створення сприятливих умов для вітчизняних товаровиробників, зокрема і через захист внутрішнього ринку й сприяння експорту, при цьому одночасно дбаючи про необхідний рівень купівельної спроможності усіх верств населення для

задоволення потреб в їжі й створення попиту на вироблені продукти харчування. Результат такого нелінійного, а скоріше багатовекторного, підходу доволі вдало визначають В. Шлемко й І. Бінько, обґрунтовуючи необхідність досягнення такого рівня продовольчої безпеки, який «...гарантує соціально-політичну стабільність у суспільстві, виживання і розвиток нації, особи, сім'ї, стійкий економічний розвиток» [5, с. 35]. Така позиція доводить важливість продовольчої безпеки в складі економічної безпеки держави як тої складової, що безпосередньо визначає рівень стабільності не лише національної економіки, але й загалом суспільно-політичної ситуації в країні.

Узагальнюючи можна стверджувати, що в сучасних реаліях продовольча безпека являє собою комплексне багаторівневе поняття, що передбачає: досягнення й підтримання прийнятного рівня фізичної й економічної доступності усіх членів суспільства до їжі; самозабезпечення продовольством й розвиток зовнішньоекономічної діяльності з можливістю задоволення потреб населення в їжі, при цьому створюючи сприятливі умови для власного товаровиробника й обмежуючи експансію іноземних конкурентів; формування запасів для уникнення продовольчої кризи через природні умови та зміну кон'юнктури на світових ринках.

Як основу для розгляду другого аспекту, тобто впливу COVID-19 та загострення військової агресії зі сторони Російської Федерації, пропонуємо акцентувати увагу на основних параметрах забезпечення продовольчої безпеки України у відповідності до офіційних даних Державної служби статистики України. Нами за основу було взято окремі показники згаданої вище Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки [2]. Так, перший показник, який позначено як «добова енергетична цінність раціональну людини» вказує на певну стабілізацію ситуації в межах 2015-2020 рр. через відсутність суттєвих змін як в середній кількості середньодобового споживання калорій, так й пропорції між продуктами рослинного й тваринного походження. Поруч з цим динаміка й якісний зміст цього показника дає підставу стверджувати про наявність ряду негативних фактів. Йдеться про зниження

середньодобової енергетичної цінності спожитих продуктів у 2020 р. у порівнянні із 1990-им більш як на 25%. Якщо ж деталізувати структуру раціону, то зазначене скорочення склало по продуктах рослинного походження 27,2%, а тваринного походження – 21,8%. Більш складною проблемою є те, що нормативне встановлена частка продуктів тваринного походження повинно складати 55%, коли фактично у 2020 р. вона була на рівні 30%. Загалом можна стверджувати, що мало місце зниження кількості й якості споживання продуктів харчування населенням, що в довгостроковій перспективі негативно впливає на стан здоров'я, розвиток, продуктивність праці, атмосферу в соціальних групах тощо.

Характер традиційного сприйняття продовольчої безпеки в Україні проявляється через зміст такого показника як «обсяги виробництва і споживання зернових культур». При зниженні фонду споживання в межах 2000-2020 рр. на 29,9%, що стало наслідком скорочення кількості населення, обсяги виробництва збільшилися у більш як 3 рази. Відповідно формується оманливе враження про високий рівень самозабезпечення продовольством в Україні. При цьому до уваги не береться той факт, що зернові культури повинні складати лише незначну частину збалансованого раціону, тобто продукти виготовлені на їх основі не можуть замінити свинину, рибу чи фрукти. Потрібно визнати, що отриманий залишок виробництва зернових культур після задоволення внутрішніх потреб експортується, що дає змогу отримати валютні надходження для стабілізації ситуації в національній економіці. В останні кілька років фіксуються дії виробників по вирівнюванню цін на внутрішньому й світових ринках, що негативно впливає на купівельну спроможність населення відносно групи продуктів харчування, які виробляються із зернових культур.

Третій показник, рівень і динаміка якого заслуговує на увагу, визначено як «економічна доступність продуктів харчування», передбачає дослідження середньомісячних загальних витрат домогосподарства та частки витрат на продукти харчування. Нормативний рівень цієї частки встановлено як 60%.

Фактично у 2020 р. ця частка склала 48,1%, що можна вважати прийнятним фактом. Поруч з цим вважаємо за потрібне звернути на два моменти. Перший полягає в міркуваннях Р. Тринька, який вважав, що такі витрати не повинні бути більшими за 30%. Інший засвідчує, що середні витрати на харчування в країнах ЄС складають 13,1%. Відтак в Україні рівень доходів населення є критично низьким, що обмежує як їх економічну доступність до продуктів харчування, так й негативно впливає на якісну структуру раціону.

Резюмуючи можна стверджувати, що вибіркова характеристика ключових показників продовольчої безпеки дозволила виявити ряд важливих проблем, які полягають в існуючих економічних обмеженнях населення щодо задоволення потреби в їжі.

2020-2021 рр. ознаменувалися суттєвістю впливу на усі соціально-економічні процеси новітньої пандемії, що була спричинена вірусом COVID-19. Уряди більшості країн були змушені вводити різної інтенсивності карантинні обмеження задля гальмування темпів поширення смертоносного вірусу. Безперечно, що зазначене вплинуло на процес забезпечення продовольчої безпеки, але певним відмінним чином. Потреба в їжі існує завжди, тобто незалежно від будь-яких політичних, соціальних, економічних тощо потрясінь. COVID-19 не зменшив попит на продукти харчування, але ускладнив процес їх виробництва. Йдеться про трудову міграцію, коли частина сезонних працівників не змогла потрапити на робочі місця через обмеження щодо перетину кордону. Частина працівників, які були залучені до виконання робіт в агропромисловому комплексі, виконувала роботи з меншою продуктивністю праці через періодичне ураження вірусом і складний перебіг хвороби. Україна виступає експортером робочої сили, тому проблема із дефіцитом робочих рук не існувала, але обмеження щодо трудової міграції все таки вплинули на продовольчу безпеку в іншому ракурсі. Уже традиційний пошук роботи за межами країни став основним джерелом наповнення сімейного бюджету для значної частини населення (за окремими підрахунками йдеться про 5-7 мільйонів українських заробітчан). Карантинні обмеження позбавили трудових

мігрантів сезонних доходів, а відтак спричинили зниження рівня економічної доступності для їх сімей до продуктів харчування. У відповідності до зазначеного, можна стверджувати, що COVID-19 спровокував появу нової загрози, яка більш конкретно, у порівнянні із існуючою практикою, пов'язала рівні продовольчої безпеки особи й держави, де визначальним став параметр не фізичного доступу до продуктів харчування, а економічна спроможність їх придбати через втрату доходу, який не пов'язаний із національною економікою.

24 лютого 2022 р. розпочалася нова фаза військової агресії Російської Федерації. Для з'ясування суттєвості впливу цього фактору на продовольчу безпеку доцільно взяти до уваги наступні аналітичні дані:

- за даними аналітиків ООН [6], з 24 лютого по 25 вересня 2022 р. жертвами російської військової агресії стали 14844 осіб, зокрема було вбито 5996 та поранено 8848. Потрібно зважити, що ці дані сформовані без врахування кількості жертв на непідконтрольній території, коли за попередніми даними лише в Маріуполі їх може бути більше 20 тисяч осіб;

- станом на 22 вересня 2022 р. в Європі було зафіксовано більше як 7,4 мільйони українських біженців, з яких 4,1 мільйони звернулися із проханням про тимчасовий захист. Потрібно додатково враховувати дві обставини: по-перше, частково має місце подвійний облік, коли, для прикладу, особа здійснює першу реєстрацію в Польщі, а в подальшому переїздить до Німеччини і там знову реєструється як біженець; по-друге, за даними аналітиків ООН упродовж останніх шести місяців в Україну повернулися близько 5,3 мільйона осіб;

- військові дії на території України спровокували не лише хвилю біженців за межі країни, але й значну кількість внутрішньо переміщених осіб, чисельність яких станом на 23 серпня 2022 р. сягнула 6,9 мільйони осіб. Кількість цієї групи населення постійно змінюється через інтенсивність військових дій на окремих територіях. Із наближенням зимового періоду прогнозується зростання чисельності цієї групи через значне руйнування критичної інфраструктури у східних й південних областях;

- сьогодні доволі складно визначити величину втрат агропромислового комплексу через військові дії, оскільки триває їх активна фаза. Експерт О. Нечипоренко прогнозує, що «...прямі втрати складуть не менше 6 млрд дол. США, додаткові економічні втрати – 22 млрд дол. США, а зниження доходів сільського господарства та суміжних секторів – від 10 до 30%» [1].

Спираючись на ці ключові аналітичні дані можна окреслити суть такої загрози як «конфлікти» для продовольчої безпеки виходячи із реальних обставин її реалізації в Україні:

- значна кількість біженців за межі країни провокує зменшення попиту на продукти харчування, тобто скорочується внутрішній ринок, що негативно впливає на діяльність українських товаровиробників;

- певна частина біженців та внутрішньо переміщених осіб були зайняті у виробництві продовольства. Втрата трудових ресурсів ускладнює подальшу діяльність агропромислового комплексу;

- втрата робочих місць й зміна місця проживання внутрішньо переміщеними особами, поруч із критично високим рівнем безробіття і в областях, в межах яких не відбувалися безпосередні військові дії, негативно впливає на купівельну спроможність населення, тобто погіршується ситуація із економічною доступністю їжі;

- виробники сільськогосподарської продукції були обмежені в проведенні весняних й осінніх робіт. Попри це обсяги вирощування зернових культур повністю перекривають внутрішні потреби. Руйнування логістичних ланцюгів, зокрема тих, що передбачають експорт, унеможливили реалізацію урожаю 2021 р. Тимчасове відновлення морських транспортних шляхів через загрозу глобального голоду лише частково вирішило проблему нагромадження запасів зернових культур. У більшості сільськогосподарських господарств відчувають дефіцит обігових коштів для придбання палива, мінеральних добрив й засобів для захисту рослин, що формує загрозу недоотримання урожаю у 2023 р.;

- окупація південних областей суттєво вплинула на фізичний доступ населення до фруктів та риби, що погіршило якісні параметри харчування.

Конфлікт, який в Україні має характер широкомасштабних військових дій зі сторони країни-агресора, формує основу для перегляду засад забезпечення продовольчої безпеки. Зменшення виробництва продуктів харчування та руйнування логістичних ланцюгів знизило рівень не лише продовольчої безпеки України, країн, які прийняли біженців, але загостило загрозу глобального голоду. Зважаючи на циклічність виробництва сільськогосподарської продукції, можна стверджувати, що наслідки не будуть обмежені фазою активних військових дій, вони унеможливили досягнення планів людства по ліквідації голоду до 2030 р.

Висновки. Проблема забезпечення продовольчої безпеки була і залишається актуальною для людства. COVID-19 та військова агресія зі сторони Російської Федерації надали новий поштовх для переосмислення процесу підтримання необхідного рівня продовольчої безпеки. Нові обставини доводять максимально сильний взаємозв'язок між ієрархічними рівнями, тобто особи, держави й міждержавного, що вимагає розроблення й застосування комплексних заходів. Стан в Україні із забезпеченням продовольчої безпеки був складним через пріоритетну орієнтацію на виробництво зернових культур із одночасно меншою увагою до формування платоспроможного попиту й збалансованого харчування усіх верств населення. Поточні ситуація ускладнилася через: зниження доходів населення; ускладнення фізичного доступу до продуктів харчування; зменшення виробництва продовольства; погіршення якості й безпечності їжі. Виявлені зміни в подальшому вимагають внесення змін в державному політику для відновлення потенціалу агропромислового комплексу й забезпечення прийняттого рівня продовольчої безпеки на рівні кожної особи.

Література

1. Громов О. Сільське господарство під час війни: зміна пріоритетів. *Урядовий кур'єр*. 13 вересня 2022 р. URL : <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/silskogospodarstvo-pid-chas-vijni-zmina-prioritet/> (дата звернення 27.09.2022)
2. Деякі питання продовольчої безпеки : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. №1379. URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1379-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення 27.09.2022)

3. Продовольча безпека країни: стан та перспективи зміцнення / керівник авт. кол. Р. Тринько. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 304 с.

4. Тринько Р. І. Соціально-економічна сутність та основні шляхи реалізації продовольчої безпеки в Україні. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія економічна*. 2006. № 1. С. 246–260.

5. Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : монографія. Київ : НІСД, 1997. 144 с.

6. United nations human rights. Ukraine: civilian casualty update 26 September 2022. URL : <https://www.ohchr.org/en/news/2022/09/ukraine-civilian-casualty-update-26-september-2022> (дата звернення 27.09.2022).

References

1. Hromov, O. (2022), “Agriculture during the war: changing priorities”, *Uriadovyy kur'ier*, available at: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/silske-gospodarstvo-pid-chas-vijni-zmina-prioritet/> (Accessed 27 September 2022).

2. Cabinet of Ministers of Ukraine (2012), “Some issues of food safety”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1379-2007-%D0%BF#Text> (Accessed 27 September 2022).

3. Tryn'ko, R. (2011), *ProdoVOL'cha bezpeka krainy: stan ta perspektyvy zmitsnennia* [Food security of the country: state and prospects for strengthening], L'vDUVS, L'viv, Ukraine.

4. Tryn'ko, R. (2006), “Socio-economic essence and main ways of implementing food security in Ukraine”, *Naukovyy visnyk L'vDUVS. Serii ekonomichna*, vol. 1, pp. 246–260.

5. Shlemko, V. T., Bin'ko, I. F. (1997), *Ekonomichna bezpeka Ukrainy: sutnist' i napriamky zabezpechenni* [Economic security of Ukraine: essence and directions of provision], NISD, Kyiv, Ukraine.

6. United nations human rights (2022), “Ukraine: civilian casualty update 26 September 2022”, available at: <https://www.ohchr.org/en/news/2022/09/ukraine-civilian-casualty-update-26-september-2022> (Accessed 27 September 2022).

Стаття надійшла до редакції 30.09.2022 р.